КРИМИНОГЕН ВАЗИЯТИ МУРАККАБ МАҲАЛЛАЛАРДА ЖИНОЯТЛАРНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШДА ҲУДУДИЙ КРИМИНОГЕН ОМИЛЛАРНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Шарипов Санжар Собирович,
юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент;
Қурбонов Жаҳонгир Собирович,
ИИВ Академияси Магистратура тингловчиси

Аннотация; Мазкур мақолада криминоген вазияти мураккаб маҳаллаларда жиноятчиликнинг шаклланишига таъсир қилувчи ҳудудий криминоген омиллар таҳлил қилинган. Тадқиқот доирасида иқтисодий ва ижтимоий объектлар концентрацияси, транзит босим, бозор муҳити, жиноят ўчоқлари ҳамда кўнгилочар объектларнинг криминоген вазиятга таъсири ўрганилган. Шунингдек, мавжуд статистик ёндашувларнинг чекланган жиҳатлари аниқланиб, маҳалланинг криминоген ҳолатини комплекс баҳолашга қаратилган “Ҳудудий криминоген баҳолаш модели” таклиф этилган. Мазкур модель асосида маҳаллаларни криминоген босим даражаси бўйича тоифалаш, профилактика куч ва воситаларини мақсадли тақсимлаш ҳамда хавф даражаси юқори бўлган ҳудудларни барвақт аниқлаш имкониятлари асосланган.

Калит сўзлар: криминоген вазият, маҳалла, ҳудудий криминоген омиллар, транзит босим, жиноят ўчоқлари, бозор муҳити, кўнгилочар объектлар, криминоген баҳолаш, CPTED, ҳудудий криминоген профил.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ КРИМИНОГЕННЫХ ФАКТОРОВ В ПРЕДУПРЕЖДЕНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В МАХАЛЛЯХ СО СЛОЖНОЙ КРИМИНОГЕННОЙ ОБСТАНОВКОЙ

Аннотация: В данной статье проанализированы территориальные криминогенные факторы, влияющие на формирование преступности в махаллях со сложной криминогенной обстановкой. В рамках исследования изучено влияние концентрации экономических и социальных объектов, транзитной

нагрузки, рыночной среды, очагов преступности и объектов досуга на криминогенную ситуацию. Кроме того, выявлены ограничения существующих статистических подходов и предложена «Модель территориальной криминогенной оценки», направленная на комплексную оценку криминогенного состояния махалли. На основе данной модели обоснованы возможности классификации махаллей по уровню криминогенной нагрузки, целевого распределения профилактических сил и средств, а также раннего выявления территорий с повышенным уровнем риска.

Ключевые слова: криминогенная ситуация, махалля, территориальные криминогенные факторы, транзитная нагрузка, очаги преступности, рыночная среда, объекты досуга, криминогенная оценка, CPTED, территориальный криминогенный профиль.

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF TERRITORIAL CRIMINOGENIC FACTORS IN CRIME PREVENTION IN NEIGHBORHOODS WITH COMPLEX CRIMINOGENIC CONDITIONS

ABSTRACT : This article analyzes territorial criminogenic factors affecting crime formation in neighborhoods with complex criminogenic conditions. The study examines the impact of the concentration of economic and social facilities, transit pressure, market environment, crime hotspots, and entertainment facilities on the criminogenic situation. In addition, limitations of existing statistical approaches were identified, and a “Territorial Criminogenic Assessment Model” aimed at the comprehensive evaluation of neighborhood criminogenic conditions was proposed. Based on this model, opportunities for classifying neighborhoods according to criminogenic pressure levels, targeted allocation of preventive resources, and early identification of high-risk areas were substantiated.

Keywords: criminogenic situation, neighborhood, territorial criminogenic factors, transit pressure, crime hotspots, market environment, entertainment facilities, criminogenic assessment, CPTED, territorial criminogenic profile.

Бугунги кунда урбанизация жараёнларининг жадаллашуви, аҳоли зичлигининг ортиши, иқтисодий фаолликнинг маълум ҳудудларда юқори даражада жамланиши ҳамда транспорт-транзит тизимларининг кенгайиши маҳаллаларнинг криминоген ҳолатига таъсир этувчи муҳим омиллардан бирига

айланмоқда. Айниқса, иқтисодий ва ижтимоий объектлар юқори даражада концентрациялашган, аҳоли ва транспорт оқими катта бўлган, бозорлар ҳамда кўнгилочар объектлар жойлашган маҳаллаларда криминоген босимнинг нисбатан юқори даражада шаклланиши кузатилмоқда.

Криминология фанида жиноятчиликни фақат шахснинг индивидуал хусусиятлари ёки ижтимоий ҳолати билан эмас, балки ҳудудий муҳит хусусиятлари орқали ҳам баҳолаш тенденцияси шаклланган. Хусусан, шаҳар муҳити, аҳоли ҳаракатчанлиги, ижтимоий назорат даражасининг пастлиги, иқтисодий фаоллик ҳамда ташқи субъектлар таъсири жиноятчиликка бевосита таъсир кўрсатувчи омиллар сифатида баҳоланади.

Америкалик олимлар К. Шоу ва Г. Маккей ўзларининг ижтимоий дезорганизация назариясида жиноятчилик муайян шахсларга эмас, балки ҳудуднинг ижтимоий муҳити, аҳоли таркибининг ўзгарувчанлиги ҳамда назорат механизмларининг заифлашуви билан боғлиқ ҳолда шаклланишини асослаб берганлар [4. Б. 98-125]. Уларнинг фикрига кўра, аҳоли алмашинуви юқори бўлган, иқтисодий жиҳатдан фаол ҳамда ташқи таъсир кучли бўлган ҳудудларда жиноятчилик даражаси нисбатан юқори бўлади.

Шунингдек, Ж. Жейкобс шаҳар муҳитида “табиий кузатув” (“eyes on the street”) механизмининг сусайиши жамоат жойларида ҳуқуқбузарликлар содир этилиши эҳтимолини оширишини таъкидлаган [5. Б. 35-58].

Мазкур ёндашувлардан келиб чиқиб, криминоген вазияти мураккаб маҳаллаларда жиноятларнинг олдини олиш фаолиятини ташкил этишда ҳудудий криминоген омилларни аниқлаш ҳамда уларни баҳолаш муҳим аҳамият касб этади.

Ушбу мақоланинг мақсади криминоген вазияти мураккаб маҳаллаларда жиноятларнинг олдини олишга таъсир этувчи ҳудудий криминоген омилларни аниқлаш, уларнинг таъсир даражасини баҳолаш ҳамда мазкур омиллар асосида “Ҳудудий криминоген баҳолаш модели”ни ишлаб чиқишдан иборат.

Ҳудудий криминоген омиллар назарияси хорижий криминологияда нисбатан кенг ўрганилган бўлса-да, маҳалла даражасида жиноятчиликни ҳудудий муҳит хусусиятлари орқали баҳолаш масаласи миллий тадқиқотларда ҳалигача етарли даражада мустақил илмий йўналиш сифатида шаклланмаган.

П. Брантингем томонидан ишлаб чиқилган экологик криминология концепциясига кўра, жиноятлар тасодифий равишда эмас, балки муайян муҳит

шароитида, аҳоли ҳаракати юқори бўлган ҳамда иқтисодий фаоллик жамланган нуқталарда кўпроқ содир бўлади [6. Б. 12-41]. У жиноят содир этиш эҳтимоли юқори бўлган ҳудудларни “фаолият майдонлари” сифатида тавсифлаган.

Л. Коэн ва М. Фелсоннинг “Кундалик фаолият назарияси”га кўра, жиноятнинг юзага келиши учун ҳуқуқбузар шахс, муносиб объект ҳамда самарали назоратнинг етишмаслиги бир вақтнинг ўзида мавжуд бўлиши талаб этилади [7. 558-б]. Мазкур назария бозорлар, транзит ҳудудлар, кўнгилочар объектлар ва аҳоли тўпланадиган жойларда жиноятчиликни тушунтиришда муҳим аҳамиятга эга.

О. Ньюман эса “Ҳимояланувчи макон” назарияси орқали муҳитни функционал ташкил этиш, табиий кузатувни кучайтириш ҳамда жамоат ҳудудларини хавфсиз режалаштириш жиноятчилик даражасини пасайтиришга хизмат қилишини асослаб берган [8. Б. 9-27].

Кейинчалик мазкур ёндашувлар асосида шаклланган CPTED (Crime Prevention Through Environmental Design) концепцияси муҳитни лойиҳалаш орқали жиноятларнинг олдини олиш тизими сифатида ривожланди. Бугунги кунда мазкур ёндашув шаҳар хавфсизлигини таъминлашда қатор давлатларда қўлланилмоқда [9. Б. 15-39].

Ўрганилган материаллар таҳлили шуни кўрсатадики, иқтисодий объектлар концентрацияси, транзит босим, бозор муҳити, кўнгилочар объектлар жамланиши ҳамда жиноят ўчоқлари маҳалланинг криминоген ҳолатига таъсир қилувчи мустақил ҳудудий омиллар сифатида баҳоланиши мумкин.

Ҳудудий криминоген омилларнинг криминологик тавсифини қуйидаги тўртта йўналиш бўйича гуруҳлаган ҳолда ўрганиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Биринчи йўналиш. Иқтисодий ва ижтимоий объектлар концентрацияси ҳамда транзит инфратузилманинг криминоген вазиятга таъсири.

Криминоген вазияти мураккаб маҳаллаларда ҳудудий омиллар ичида иқтисодий ва ижтимоий объектлар концентрацияси алоҳида аҳамият касб этади. Амалиёт таҳлиллари шуни кўрсатадики, савдо объектлари, хизмат кўрсатиш муассасалари, умумий овқатланиш жойлари, кўнгилочар объектлар ҳамда бошқа иқтисодий инфратузилма объектларининг бир ҳудудда жамланиши аҳоли ҳаракатчанлигини оширади ва ташқи субъектлар улушининг кўпайишига олиб келади.

Криминология нуқтаи назаридан мазкур ҳолат икки томонлама таъсир хусусиятига эга. *Биринчидан,* иқтисодий фаоллик ҳудуднинг ижтимоий ривожланишига хизмат қилади. *Иккинчидан* эса, аҳоли тўпланиши ва ташқи ташриф буюрувчилар сонининг ортиши криминоген босимнинг кучайишига сабаб бўлади.

П.Ж. Брантингем ва П.Л. Брантингемларнинг фикрига кўра, бундай ҳудудларда инсон ҳаракатининг интенсивлиги, вақт бўйича аҳоли тўпланиши ҳамда объектлар концентрацияси жиноят содир этиш имкониятларининг кенгайишига олиб келади [6. Б. 12-41].

Таҳлиллар шуни кўрсатдики, иқтисодий ва ижтимоий объектлар концентрацияси юқори бўлган секторларда криминоген юклама бошқа ҳудудларга нисбатан юқорироқ шаклланади. Бунда жиноятчиликка таъсир қилувчи қуйидаги омиллар кузатилиши мумкин: ташқи субъектлар оқимининг юқорилиги, иқтисодий фаолликнинг жамланиши, юқори нақд пул айланмаси, мулкий объектлар концентрацияси ҳамда ички ижтимоий назорат механизмларининг нисбатан пасайиши.

Айниқса, йирик транзит кўчаларнинг мавжудлиги мазкур таъсирни янада кучайтиради. Транзит йўллар нафақат транспорт ҳаракатини, балки ташқи шахсларнинг кириб келишини ҳам оширади. Бу эса маҳалланинг анъанавий ижтимоий назорат тизимига қўшимча юклама юклайди.

Криминолог олимларнинг фикрича, шаҳар муҳитида жамоат ҳудудлари устидан табиий кузатув механизмининг сусайиши ҳуқуқбузарликлар содир этилиши эҳтимолининг ортишига олиб келади [5. Б. 56-73]. Шу нуқтаи назардан қараганда, юқори иқтисодий юкламага эга маҳаллаларда жамоат назорати, видеокузатув, ташқи ёритиш ҳамда ҳудудий мониторинг механизмларини кучайтириш муҳим аҳамият касб этади.

Шу муносабат билан иқтисодий ва ижтимоий объектлар концентрацияси бирламчи ҳудудий криминоген омил сифатида баҳоланади.

Иккинчи йўналиш. Аҳоли ва транспорт оқими юқорилиги (транзит босим)нинг криминоген таъсири.

Замонавий шаҳар криминологиясида аҳоли ва транспорт ҳаракати юқори бўлган ҳудудлар “транзит босим ҳудудлари” сифатида қаралади. Бундай муҳитда доимий аҳоли билан бир қаторда вақтинча келувчилар, хизмат кўрсатувчи

субъектлар, савдо иштирокчилари ҳамда ташриф буюрувчилар улуши ортиб боради.

Л. Коэн ва М. Фелсоннинг кундалик фаолият назариясига мувофиқ, жиноят содир бўлиши учун ҳуқуқбузар шахс, муносиб объект ҳамда етарли назоратнинг мавжуд эмаслиги бир вақтнинг ўзида юзага келиши лозим [7. Б. 588-608].

Транзит босими юқори бўлган маҳаллаларда мазкур учала элементнинг бир вақтда шаклланиши эҳтимоли мавжуд. *Биринчидан,* ташқи субъектлар оқимининг ортиши ҳуқуқбузар шахслар улушининг кўпайишига олиб келади. *Иккинчидан,* иқтисодий объектлар ва аҳоли тўпланишининг кучайиши муносиб объектлар сонининг ортишига сабаб бўлади. *Учинчидан,* кўп сонли кириш-чиқиш нуқталарининг мавжудлиги доимий назоратни мураккаблаштиради.

Шу билан бирга, дам олиш кунлари ҳамда куннинг муайян вақтларида аҳоли ва транспорт оқимининг ортиши жиноятчиликнинг “пик вақти” юзага келишига сабаб бўлиши мумкин.

Хорижий амалиётда, айниқса Сингапур тажрибасида, юқори транзит юкламага эга ҳудудларда вақт бўйича хавф таҳлили, ҳаракат интенсивлигини мониторинг қилиш, куч ва воситаларни динамик қайта тақсимлаш ҳамда юқори хавфли вақт интервалларини белгилаш амалиёти қўлланилади [12].

Шу сабабли “транзит босим коэффициенти” тушунчасини киритиш таклиф этилади. У қуйидаги мезонлар асосида баҳоланиши мумкин: аҳоли ҳаракати интенсивлиги, транспорт юкламаси, ташқи субъектлар улуши, кириш-чиқиш нуқталари сони ҳамда пик вақтларнинг мавжудлиги.

Учинчи йўналиш. Жиноят ўчоқлари ва бозор муҳитининг криминоген вазиятга таъсири.

Криминоген вазияти мураккаб маҳаллаларда жиноятчиликнинг шаклланишига таъсир этувчи муҳим ҳудудий омиллардан бири жиноят ўчоқларининг мавжудлиги ҳисобланади. Тадқиқот доирасида жиноят ўчоқлари сифатида илгари ҳуқуқбузарликлар қайд этилган ёки ҳуқуқбузарлик содир этилиши эҳтимоли юқори бўлган, аҳоли доимий тўпланадиган, ташқи субъектлар иштироки юқори ҳамда жамоат назорати нисбатан чекланган ҳудудлар тушунилди.

Экологик криминология ва “жиноят нуқталари” назариясига кўра, жиноятлар ҳудуд бўйлаб бир хил тақсимланмайди. Аксинча, улар маълум

нуқталарда тўпланади ва вақт ўтиши билан барқарор криминоген марказларга айланиши мумкин [10. Б. 27-56].

Шу нуқтаи назардан бозор муҳити алоҳида аҳамият касб этади. Бозорлар ва уларга туташ ҳудудларда қуйидаги криминоген омиллар кузатилиши мумкин: аҳоли ва транспорт оқимининг юқорилиги, ташқи ташриф буюрувчилар концентрацияси, нақд пул айланмасининг катталиги, транспорт воситаларининг тўпланиши, пиёдалар ҳаракатининг тизимлашмаганлиги ҳамда норасмий иқтисодий фаолият элементлари.

М. Берман томонидан ишлаб чиқилган “Broken Windows” концепциясига кўра, муҳитдаги тартибсизлик, назоратнинг пасайиши ҳамда майда ҳуқуқбузарликларнинг сақланиб қолиши кейинчалик оғирроқ ҳуқуқбузарликлар содир этилиши учун шароит яратиши мумкин [11. Б. 29-38].

Шу сабабли бозор муҳитини фақат иқтисодий объект сифатида эмас, балки ҳудудий криминоген муҳитни шакллантирувчи омил сифатида баҳолаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Тадқиқот натижалари асосида бозор ҳудудларини қуйидаги мезонлар бўйича баҳолаш таклиф этилади: аҳоли тўпланиши даражаси, транспорт юкламаси, ташқи субъектлар улуши, норасмий иқтисодий фаолликнинг мавжудлиги, назорат инфратузилмасининг ҳолати ҳамда жиноятлар ва ҳуқуқбузарликлар динамикаси.

Тўртинчи йўналиш. Кўнгилочар объектлар концентрациясининг криминоген таъсири.

Криминоген вазияти мураккаб маҳаллаларда ресторанлар, кафе, чойхоналар, тунги дам олиш масканлари, караоке клублари, компьютер ўйин марказлари ҳамда бошқа кўнгилочар объектларнинг концентрацияси жиноятчиликка таъсир этувчи мустақил ҳудудий омил сифатида баҳоланиши мумкин.

Кўнгилочар объектлар муҳитида қуйидаги криминоген омиллар устун аҳамият касб этади.

Ижтимоий-концентрация омиллари: кечки ва тунги вақтларда аҳолининг тўпланиши, турли ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг кучайиши, ташқи ташриф буюрувчилар улушининг ортиши ҳамда маҳалла ички ижтимоий назоратининг нисбатан сусайиши.

Маиший-конфликт омиллари: хизмат кўрсатиш жараёнида юзага келувчи келишмовчиликлар, навбат ва жой тақсимоти билан боғлиқ низолар, шунингдек импульсив ҳаракатлар.

Иқтисодий омиллар: нақд пул айланмасининг юқорилиги, қимматбаҳо мол-мулк объектларининг жамланиши ҳамда автотранспорт воситалари тўпланиши.

Шу муносабат билан кўнгилочар объектлар жойлашган ҳудудларда “тунги криминоген босим” тушунчасини қўллаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Мазкур тушунчани қуйидаги мезонлар асосида баҳолаш мумкин: объектлар концентрацияси, кечки вақтларда аҳоли тўпланиши, ташқи субъектлар улуши, назорат инфратузилмасининг ҳолати, ҳуқуқбузарликлар динамикаси ҳамда мурожаатларнинг сони ва хусусияти.

Бундай ёндашув профилактика куч ва воситаларини вақт ҳамда ҳудуд хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда мақсадли тақсимлаш имконини беради.

Криминоген вазияти мураккаб маҳаллаларда жиноятларнинг олдини олиш фаолиятини самарали ташкил этишда маҳаллаларни баҳолашнинг мавжуд ёндашувлари ҳамда уларнинг чекланган жиҳатларини аниқлаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Амалиётда криминоген вазиятни баҳолаш асосан жиноятлар сони, ҳуқуқбузарликлар статистикаси, профилактик ҳисобда турувчи шахслар сони ёки мурожаатлар динамикаси асосида амалга оширилади. Бироқ мазкур ёндашувлар жиноятчиликни юзага келтирувчи муҳит омилларини тўлиқ қамраб олмайди.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, айрим маҳаллаларда жиноятлар сони нисбатан паст бўлиши мумкин. Бироқ бундай ҳудудларда иқтисодий объектлар концентрациясининг юқорилиги, ташқи субъектлар оқимининг катталиги, бозор муҳитининг шаклланганлиги, аҳоли ҳаракатининг интенсивлиги, кўнгилочар объектларнинг жамланганлиги ҳамда жиноят ўчоқларининг мавжудлиги кузатилиши мумкин.

Бундай шароитда жиноятчилик статистикаси нисбатан паст кўринган тақдирда ҳам яширин криминоген босим сақланиб қолиши эҳтимоли мавжуд.

Америкалик олим Л. Шерманнинг фикрига кўра, жиноятларни таҳлил қилишда фақат содир этилган ҳуқуқбузарликларни эмас, балки улар юзага келиши эҳтимоли мавжуд бўлган ҳудудий нуқталарни ҳам баҳолаш талаб этилади [10. Б. 27-56].

Шу нуқтаи назардан амалдаги мавжуд статистик ёндашувлардан фарқ қилувчи “Ҳудудий криминоген баҳолаш модели” ишлаб чиқилди.

Таклиф этилаётган модель маҳалланинг криминоген вазиятига таъсир кўрсатувчи ҳудудий омилларни комплекс баҳолашга қаратилган бўлиб, у олтита асосий индикатордан ташкил топади.

1-индикатор. Иқтисодий-ижтимоий концентрация коэффициенти.

Мазкур индикатор қуйидаги кўрсаткичларни қамраб олади: иқтисодий объектлар жамланиши, савдо объектлари, хизмат кўрсатиш муассасалари, умумий овқатланиш жойлари ҳамда ижтимоий объектлар концентрацияси.

2-индикатор. Транзит босим коэффициенти.

Ушбу индикатор доирасида қуйидаги мезонлар баҳоланади: аҳоли ҳаракати, транспорт оқими, ташқи ташриф буюрувчилар, кириш-чиқиш нуқталари ҳамда пик вақтларнинг мавжудлиги.

Транзит босим коэффициенти юқори бўлган ҳудудларда ташқи криминоген таъсирнинг кучайиш эҳтимоли ортиб боради.

3-индикатор. Жиноят ўчоқлари коэффициенти.

Мазкур индикатор доирасида аҳоли доимий тўпланадиган жойлар, назорат чекланган секторлар, конфликт муҳити мавжуд объектлар, илгари ҳуқуқбузарликлар кузатилган нуқталар ҳамда ташқи субъектлар концентрацияси баҳоланади.

Ушбу индикатор жиноятчилик юзага келиши эҳтимоли юқори бўлган нуқталарни аниқлаш имконини беради.

4-индикатор. Бозор муҳити коэффициенти.

Бунда савдо муҳити ҳажми, транспорт юкламаси, пиёдалар ҳаракати, норасмий иқтисодий фаолият ҳамда назорат инфратузилмасининг ҳолати ҳисобга олинади.

5-индикатор. Кўнгилочар муҳит коэффициенти.

Мазкур индикатор доирасида ресторанлар, кафе ва чойхоналар, тунги хизмат кўрсатиш объектлари, компьютер клублари ҳамда аҳоли тўпланиши баҳоланади.

Ушбу индикатор кечки ва тунги вақтларда юзага келиши мумкин бўлган криминоген босим даражасини аниқлашга хизмат қилади.

6-индикатор. Назорат инфратузилмаси коэффициенти.

Бунда видеокузатув тизимлари, ташқи ёритиш воситалари, периметр назорати, патруль имкониятлари ҳамда жамоатчилик назорати инобатга олинади. О. Ньюман таъкидлаганидек, назорат муҳитининг шаклланиши жиноят содир этиш имкониятларини қисқартиришга хизмат қилади [8. Б. 14-31].

Таклиф этилаётган мазкур модель қуйидаги вазифаларни ҳал қилиш имконини беради: биринчидан, маҳаллаларни криминоген юклама даражаси бўйича тоифалаш; иккинчидан, профилактика куч ва воситаларини мақсадли тақсимлаш; учинчидан, жиноят содир этилиши эҳтимоли юқори бўлган ҳудудларни эрта аниқлаш; тўртинчидан, ресурсларни хавф даражасига мос равишда тақсимлаш; бешинчидан, CPTED ёндашувларини жорий этиш учун асос яратиш; олтинчидан, маҳаллаларнинг ҳудудий криминоген профилини шакллантириш.

Мазкур модель амалиётга татбиқ этилганда жиноятчиликка фақат натижа сифатида эмас, балки уни шакллантирувчи муҳит омиллари нуқтаи назаридан ёндашиш имконияти яратилади.

Криминоген вазияти мураккаб ҳудудларда жиноятларнинг олдини олиш бўйича хорижий тажрибалар таҳлилига эътибор қаратиладиган бўлса, мазкур масала кўплаб давлатларда муҳит, инфратузилма ҳамда ҳудудий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда ҳал этилмоқда. Хусусан, жиноятчиликка қарши курашиш соҳасида классик реактив ёндашувдан профилактик ва муҳитга йўналтирилган моделларга ўтиш тенденцияси кузатилмоқда.

Бу борадаги илғор хорижий давлатлар тажрибасини шартли равишда қуйидаги учта йўналишга ажратиб ўрганиш мумкин.

а) Муҳитга йўналтирилган профилактика тажрибаси.

Сингапур амалиётида аҳоли зич жойлашган, савдо муҳити ривожланган ҳамда транспорт юкламаси юқори бўлган ҳудудларда криминоген хавфни баҳолашда ҳудудий индикаторлардан фойдаланилади. Бунда аҳоли ҳаракати, ташқи субъектлар оқими, савдо муҳити, транспорт босими ва тунги фаоллик каби мезонлар асосида профилактика куч ва воситалари қайта тақсимланади [12].

Мазкур ёндашув жиноятчиликни содир этилгандан кейин бартараф этишга эмас, балки уни юзага келтирувчи муҳит омилларини бошқариш орқали камайтиришга қаратилган.

б) Жамоавий назорат ва маҳалла хавфсизлиги модели.

Япония тажрибасида жиноятларнинг олдини олишда ҳудудий назорат муҳим ўрин тутади. Айниқса, “Koban” тизими орқали аҳоли тўпланадиган нуқталар, савдо ҳудудлари, транспорт узеллари ҳамда жамоат жойлари доимий мониторинг қилиб борилади [13].

Япония амалиётининг муҳим жиҳати шундаки, унда жиноятчилик статистикаси билан бир қаторда ҳудуднинг ижтимоий муҳити ҳам баҳоланади. Бу эса криминоген вазияти мураккаб маҳаллалар учун “ҳудудий криминоген профил”ни шакллантиришда аҳамият касб этади.

в) CPTED ёндашуви ва муҳитни қайта ташкил қилиш.

Буюк Британия ҳамда АҚШ амалиётида CPTED (Crime Prevention Through Environmental Design) концепцияси кенг қўлланилади.

Т. Кроу таъкидлаганидек, муҳитни қайта ташкил этиш орқали жиноят содир этиш имкониятларини қисқартириш мумкин [9. Б. 41-68].

Мазкур концепция табиий кузатув, ҳудудий назорат, функционал зоналаштириш, кириш-чиқишни бошқариш ҳамда хавфсиз муҳитни шакллантириш каби элементларга асосланади.

Шу сабабли CPTED ёндашувини маҳалла даражасида жорий этиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Бугунги кунда Ўзбекистонда криминоген вазияти мураккаб маҳаллаларда жиноятларнинг олдини олиш соҳасида ҳудудий ёндашувни кучайтиришга қаратилган ташкилий-ҳуқуқий механизмлар босқичма-босқич шакллантирилмоқда.

Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги Қонунида ҳуқуқбузарликларнинг сабаблари ҳамда уларга имкон берувчи шарт-шароитларни аниқлаш ва бартараф этиш профилактиканинг асосий вазифаларидан бири сифатида белгиланган [1].

Шунингдек, “Жамоат хавфсизлиги концепцияси”да хавфсиз муҳитни шакллантириш, жамоат жойларида назорат механизмларини кучайтириш ҳамда замонавий бошқарув воситаларини жорий этиш устувор вазифалар сифатида қайд этилган [2].

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 3 январдаги ПҚ-1-сон қарори билан тасдиқланган “Криминоген вазияти мураккаб маҳаллаларда жиноятларнинг олдини олиш бўйича манзилли чоралар концепцияси” мазкур соҳада муҳим ҳуқуқий асос сифатида хизмат қилади [3].

Концепцияда мураккаб маҳаллаларда хавфсиз муҳитни шакллантириш, жиноятларнинг сабаб ва шарт-шароитларини бартараф этиш ҳамда профилактик тадбирларни илмий-амалий ёндашувлар билан уйғунлаштириш устувор вазифалар сифатида белгиланган.

Шу билан бирга, Концепцияда криминоген вазиятга таъсир этувчи қатор ҳудудий омиллар ажратиб кўрсатилган. Жумладан, савдо ва бозор мажмуалари атрофида ҳуқуқ-тартибот куч ва воситалари етарли эмаслиги, аҳоли гавжум жойларда профилактик таъсирнинг чекланганлиги, ички миграция жараёнлари назоратининг етарли даражада эмаслиги, бозор атрофида ноқонуний савдо ҳамда автотураргоҳларни тартибга солиш муаммолари, CPTED ёндашувларининг тўлиқ жорий этилмаганлиги ҳамда жиноятчилик омилларини илмий таҳлил қилиш тизимининг етарли ривожланмаганлиги шулар жумласидандир.

Шу нуқтаи назардан мазкур Концепцияни криминоген вазияти мураккаб маҳаллаларда ҳудудий криминоген омилларни аниқлаш, баҳолаш ва уларга манзилли таъсир кўрсатишнинг ташкилий-ҳуқуқий асоси сифатида баҳолаш мумкин.

Бироқ таҳлиллар шуни кўрсатадики, амалиётда маҳаллаларнинг криминоген ҳолатини баҳолаш асосан жиноятлар статистикаси, профилактик ҳисоблар ҳамда мурожаатлар таҳлили асосида амалга оширилмоқда.

Айни вақтда транзит босим, иқтисодий муҳит, бозорлар, кўнгилочар объектлар ва жиноят ўчоқлари каби ҳудудий омиллар мустақил баҳолаш индикаторлари сифатида етарли даражада шаклланмаган.

Шу муносабат билан амалиётга “Ҳудудий криминоген баҳолаш модели”ни жорий қилиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Тадқиқот натижалари асосида қуйидаги таклифлар илгари сурилади.

Биринчидан, маҳаллаларни баҳолашда жиноятчилик статистикаси билан бир қаторда иқтисодий объектлар концентрацияси, аҳоли ҳаракати, транспорт босими, бозор муҳити, кўнгилочар сектор ҳамда жиноят ўчоқлари каби ҳудудий индикаторларни жорий этиш лозим.

Иккинчидан, профилактика амалиётига “Ҳудудий криминоген баҳолаш индекси”ни киритиш мақсадга мувофиқ.

Учинчидан, бозорлар, аҳоли тўпланадиган ҳудудлар ҳамда кўнгилочар секторлар учун CPTED асосида махсус профилактик стандартларни ишлаб чиқиш зарур.

Тўртинчидан, криминоген вазияти мураккаб маҳаллалар учун рақамли “Ҳудудий криминоген профил”ни шакллантириш тизимини жорий этиш таклиф этилади. Унда криминоген омиллар харитаси, хавф индекси, транзит босим, жиноят ўчоқлари, юқори хавфли вақт интервалларини ҳамда профилактика ресурслари акс эттирилиши мақсадга мувофиқ.

Ўрганишлар ва юқорида келтирилган таҳлиллардан келиб чиқиб, ишлаб чиқилган “Ҳудудий криминоген баҳолаш модели” асосида маҳаллаларни қуйидаги тоифаларга ажратиш таклиф этилади:

I-тоифа – барқарор маҳаллалар.

Иқтисодий объектлар концентрацияси паст, ташқи субъектлар улуши чекланган, аҳоли ҳаракати нисбатан барқарор ва жиноят ўчоқлари кам бўлган ҳудудлар.

II-тоифа – назорат талаб қилувчи маҳаллалар.

Иқтисодий фаоллик ўсиб бораётган, транспорт оқими ортиб бораётган, аҳоли тўпланиш нуқталари шаклланаётган ҳамда айрим жиноят ўчоқлари мавжуд ҳудудлар.

III-тоифа – юқори криминоген босимли маҳаллалар.

Бозор муҳити шаклланган, транзит босим юқори, ташқи субъектлар улуши катта, кўнгилочар муҳит мавжуд ва аҳоли тўпланиш нуқталари кўп бўлган ҳудудлар.

IV-тоифа – криминоген вазияти мураккаб маҳаллалар.

Бундай маҳаллалар учун алоҳида йўл хариталари, манзилли профилактика, кўп субъектли бошқарув, доимий криминологик мониторинг ҳамда илмий кузатув механизмларини амалга ошириш лозим.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда хулоса қилиш мумкинки, криминоген вазияти мураккаб маҳаллаларда жиноятчиликнинг шаклланиши фақат шахс омили ёки ижтимоий ҳолатлар билан эмас, балки маҳалланинг ҳудудий хусусиятлари билан ҳам бевосита боғлиқ ҳисобланади. Хусусан, иқтисодий ва ижтимоий объектлар концентрацияси, йирик транзит йўлларнинг мавжудлиги, аҳоли ва транспорт оқими, бозор муҳити, жиноят ўчоқлари ҳамда кўнгилочар объектлар жамланиши маҳаллада криминоген босимни кучайтирувчи асосий ҳудудий омиллар сифатида намоён бўлиши аниқланди.

Тадқиқот жараёнида ҳудудий омиллар бир-биридан мустақил ҳолда эмас, балки ўзаро боғлиқ ва таъсир этувчи комплекс тизим сифатида шаклланиши

асосланди. Жумладан, иқтисодий объектлар концентрациясининг ортиши ташқи субъектлар оқимининг кўпайишига, бу эса транзит босимнинг кучайишига, аҳоли тўпланиш нуқталари шаклланишига ҳамда натижада жиноят ўчоқларининг пайдо бўлишига олиб келиши илмий жиҳатдан асосланди.

Тадқиқот натижалари криминоген вазияти мураккаб маҳаллаларни баҳолашнинг мавжуд статистик ёндашувлари жиноятчиликка таъсир этувчи муҳит омилларини тўлиқ қамраб олмаслигини кўрсатди. Шу муносабат билан мақолада илк бор “Ҳудудий криминоген баҳолаш модели” таклиф этилди.

Мазкур модель қуйидаги индикаторлардан ташкил этилди: иқтисодий-ижтимоий концентрация коэффициенти, транзит босим коэффициенти, жиноят ўчоқлари коэффициенти, бозор муҳити коэффициенти, кўнгилочар муҳит коэффициенти ҳамда назорат инфратузилмаси коэффициенти.

Ушбу индикаторлар асосида маҳалланинг умумий криминоген ҳолатини баҳолаш, профилактика куч ва воситаларини қайта тақсимлаш ҳамда хавф даражаси юқори бўлган ҳудудларни барвақт аниқлаш имконияти мавжудлиги асосланди.

Тадқиқот давомида ўрганилган ҳуқуқий ҳужжатлар таҳлили криминоген вазияти мураккаб маҳаллаларда жиноятларнинг олдини олиш соҳасида ҳудудий ёндашувни кучайтиришга қаратилган ташкилий-ҳуқуқий асослар шаклланиб бораётганлигини кўрсатди. Айниқса, манзилли профилактика, CPTED концепцияси, “намунали хавфсиз кўча” ва “намунали хавфсиз уй” тизимларини жорий қилиш, рақамли мониторинг ҳамда илмий-амалий ёндашувларни қўллаш мазкур тадқиқот натижалари билан ўзаро уйғунлик касб этади.

Мақола доирасида олиб борилган тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагиларда намоён бўлмоқда:

криминоген вазияти мураккаб маҳаллаларда жиноятчиликка таъсир қилувчи ҳудудий омиллар тизимлаштирилди ҳамда уларнинг ўзаро таъсир механизми ишлаб чиқилди;

иқтисодий объектлар концентрацияси, транзит босим, бозор муҳити, жиноят ўчоқлари ва кўнгилочар секторни қамраб олган “Ҳудудий криминоген баҳолаш модели” таклиф этилди;

маҳаллаларни криминоген босим даражаси бўйича тоифалаш механизми ишлаб чиқилди;

криминоген вазияти мураккаб маҳаллалар учун рақамли “Ҳудудий криминоген профил”ни жорий этиш таклифи асосланди;

ҳудудий омилларни ҳисобга олган ҳолда жиноятларнинг олдини олишнинг ташкилий-профилактик механизми шакллантирилди.

Мақола доирасида олиб борилган тадқиқотнинг амалий аҳамияти ва натижалари қуйидагиларда намоён бўлади:

криминоген вазияти мураккаб маҳаллаларни баҳолашда;

профилактика куч ва воситаларини тақсимлашда;

манзилли профилактика режаларини ишлаб чиқишда;

CPTED стандартларини жорий этишда;

“намунали хавфсиз кўча” ва “намунали хавфсиз уй” лойиҳаларини амалга оширишда;

маҳалла даражасида рақамли криминологик мониторингни ташкил этишда;

илмий тадқиқотлар ҳамда таълим жараёнида фойдаланиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Ўзбекистон Республикасининг “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги ЎРҚ-371-сон (2014 йил 14 май) қонуни // https://lex.uz/ru/docs/2387357.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси жамоат хавфсизлиги концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 27-сон (2021 йил 29 ноябрь) Фармони // https://lex.uz/docs/5749291.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-1-сон (2025 йил 3 январь) қарори // https://lex.uz/docs/7330260.
4. *Shaw C.R., McKay H.D. Juvenile Delinquency and Urban Areas.* – Chicago: University of Chicago Press, 1942. – Б. 98-125.
5. *Jacobs J.* The Death and Life of Great American Cities. – New York: Random House, 1961. – Б. 35-58.
6. *Brantingham P.J., Brantingham P.L. Environmental Criminology.* – Beverly Hills: Sage Publications, 1981. – Б. 12-41.
7. *Cohen L.E., Felson M.* Social Change and Crime Rate Trends: A Routine Activity Approach // American Sociological Review. – 1979. – Vol. 44. – №4. – Б. 588.
8. *Newman O. Defensible Space: Crime Prevention through Urban Design.* – New York: Macmillan, 1972. – Б. 9-27.

9. *Crowe T.D. Crime Prevention Through Environmental Design: Applications of Architectural Design and Space Management Concepts*. – Oxford: Butterworth-Heinemann, 2000. – Б. 15–39.
10. *Sherman L.W., Gartin P.R., Buerger M.E.* Hot Spots of Predatory Crime: Routine Activities and the Criminology of Place // *Criminology*. – 1989. – Vol. 27. – №1. – Б. 27-56.
11. *James Q. Wilson, George L. Kelling.* Broken Windows: The Police and Neighborhood Safety // *Atlantic Monthly*. – 1982. – Vol. 249. – №3. – Б. 29–38.
12. Singapore Police Force. Urban Policing and Smart Surveillance Practices. – Singapore, 2023.
13. 13.National Police Agency of Japan. Community Safety and Neighborhood Policing Practices. – Tokyo, 2022.
14. Киличев, А. А., Курбанов, Р. Д., Муллабаева, Г. У., & Сайфитдинова, Н. Б. (2014). 4.8. ВЫЯВЛЯЕМОСТЬ ЖЕЛУДОЧКОВОЙ АРИТМИИ У БОЛЬНЫХ ОСТРЫМ Q-ИМ И ДИАСТОЛИЧЕСКОЙ ДИСФУНКЦИЕЙ ЛЕВОГО ЖЕЛУДОЧКА. In III Евразийский конгресс кардиологов(pp. 36-2).
15. Anvar, K., & Guzal, M. (2003). Distinctive features of the connection of diastolic function of the heart with electrical instability myocard in patients with q wave myocardial infarction. Diabetes, 7, 1.
16. KILICHEV, A. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ И КЛИНИЧЕСКОЙ МЕДИЦИНЫ. Волгоградский государственный медицинский университет КОНФЕРЕНЦИЯ: 23–25 апреля 2025 года Организаторы: Волгоградский государственный медицинский университет